

Morgondagen: demokrati utan politik?

I det avslutande kapitlet diskuteras "vilket utrymme det finns för förnyelse eller nyskapande inom politiken". Det görs i anslutningen till försöket att läsa av de konsekvenser val och förhållningssätt till det civila samhället medför. Rädslan för marknaden är stor, vilket gör att forskare söker efter nya mönster. Fredriksson frågar också om synen på individen som konsumerande varelse har lett till föreställningen att marknaden kan ersätta politiken i parlamentet. Politiken behövs kanske inte längre, lösningar på problem förefaller nu lösas individuellt. Var och en kan köpa sin sjukvård, skola, socialförsäkringar. Fredrikssons tankar går till statsvetaren Stig Montin som tolkar medborgarbegreppet i ny belysning och han uttrycker detta i två ytterligheter: "politiskt och privat medborgarskap". Den förstnämnda (den politiska) är intresserad av det gemensamt angelägna, medan den andra (den privata) överlåter beslut till professionella producenter och intresserar sig mest för egna problem.

I sammanhanget kopplar jag Sörboms tankar om de nya subpolitiska grupperna (å la 1800-talets rörelser: frikyrkor, nykterhetsloger, fackföreningar m.fl.), de utgår från den privata medborgaren, vilka hon menar kan tillföra politiken nytt blod. Det är här agora-tanken kommer in i bilden. Människor skulle där kunna träda fram och försöka etablera sina privata frågor. Men, blir min sista undring, handlar detta inte om en kulturalisering av politiken. Enligt livsstilsmönstret delar ju människor åsikter och drömmar om ett bättre liv efter materiella intressen och därmed en längtan efter identitet. Medan den politiska medborgaren vill handla efter det gemensamt angelägna.

Avhandlingen är märkvärdigt aktuell och angelägen. Praktiskt taget alla politiker, på alla nivåer, diskuterar just nu demokratifrågorna. Demokratin liksom allting annat i samhället luckras upp, gamla frågor bleknar bort och hjulet måste tydligen uppfinnas på nytt.

Efterhand som läsningen skridit framåt har jag kommit tillrätta med Fredriksson "långsamhet". Han har valt att inta en saklig hållning och ansträngt sig för att vara opartisk. Hela läsningen igenom har jag dock funderat över vilken tes han driver och vad han vill uppnå för resultat. "Kanske" vill Fredriksson redovisa den stämning som råder i vissa kretsar och driva tesen att utopi – i form av politikernas visioner – representerar, liksom det gjorde på antikens tid, det allmänna välbefinnandet och bör ges ett högsta värde.

Jill Onsér-Franzén, Mölndal

Göran Ulväng: *Hus och gård i förändring. Uppländska herrgårdar, boställen och bondgårdar under 1700- och 1800-talens agrara revolution*. Gidlunds förlag, Hedemora 2004. 265 s., ill. English summary. ISBN 91-7844-665-1.

Bebyggelsen på landsbygden, dess hus och gårdar är ett angeläget mångvetenskapligt forskningsområde som attraherat såväl konstvetare och etnologer som historiker och kulturgeografer. Byggnadskulturen avspeglar grundläggande geografiska, ekonomiska och sociala förhållanden, men också hur kulturella och estetiska ideal har påverkat byggnationen på landsbygden.

Huvudsyftet med Göran Ulvängs avhandling är att beskriva och analysera landsbygdens byggnadskultur så som den utformats av högreståndspersoner och bönder. Det handlar både om bebyggelsens utformning och dess förändring i samband med den ekonomiska och sociala utvecklingen under en epok som numera allsomoftast benämns "den agrara revolutionen". Landsbygdens bebyggelse har ofta varit föremål för ingående beskrivningar av framförallt konstvetare och etnologer. De har mestadels fokuserat på huvud- och mangårdsbyggnadernas utformning, dess exteriör och interiör. För att vidareutveckla forskningen om bebyggelsens förändring krävs det emellertid att frågor ställs om *varför* så skett och *hur* dessa förändringar kan kopplas till de *sociala* och *ekonomiska omvandlingarna*, vilket hittills inte är undersökt i lika hög grad. Ulvängs avhandling fyller alltså här en lucka i den samlade kunskapen om landsbygdens bebyggelse och dess förändring.

Som en utgångspunkt för den kommande analysen tecknas "den agrara revolutionen" och det bebyggelsehistoriska forskningsläget i två inledande kapitel. Det forskningsläge som Ulväng främst refererar till är det som utvecklats av konstvetare och etnologer. När de sökt förklaringar till förändringarna har det framförallt handlat om tre faktorer: de idéhistoriska sambanden, överhetens påverkan och den ekonomiska utvecklingen. *Den idéhistoriska förklaringen* har ofta tagit sin utgångspunkt i hur arkitekters och byggherrars idéer och reception av stilar och trender i Europa materialiserats i konkret byggnation. Det var framförallt herrgårdsbebyggelsen som influerades av trenderna, varför konstvetare ofta företrädesvis utforskat dessa miljöer. Bondebebyggelsen anses inte ha influerats i nämnvärd grad av olika trender i stilideal. Den andra faktorn, *överhetens påverkan*, har däremot i mycket

högre grad haft relevans just för analysen av bondebyggelsens förändring. Skiftena, i synnerhet laga skiftet, förde med sig en dramatisk omvandling av både bondbyn och bebyggelsen. Denna förändring kan delvis ses som ett resultat av påverkan från överheten, även om det också visats i den agrarhistoriska forskningen att såväl bönder som adel drev på och var positiva till de agrara reformerna. När det gäller den allmänna *ekonomiska utvecklingen* menar Ulväng att en positiv trend, en gradvis uppgång kan skönjas både under 1700- och 1800-talen, vilket innebär att den förbättrade ekonomin alltså inte enbart var ett resultat av de agrara skiftesreformerna. Hittills har dock de ekonomiska förbättringarna i samband med framförallt skiftesreformerna och den ökade marknadsintegreringen poängterats i den bebyggelsehistoriska forskningen. Författaren menar dessutom att följdfrågor bör formuleras som specifikt penetrerar hur den omfattande nyodlingen, redskapsutvecklingen och odlingssystemen påverkade bebyggelsen vid herrgårdar, bondgårdar och boställen på landsbygden. Vidare bör det undersökas hur specialisering, arbetsdelning och den sociala skiktningen ledde till ytterligare förändringar.

Det är utifrån hushållens perspektiv som Ulväng undersöker och besvarar sina forskningsfrågor. Den empiriska undersökningen har avgränsats till Gryta socken, angränsande till Lagunda härad, samt till tio socknar belägna i Lagunda härad. Samtliga socknar är belägna i Uppland. Fyrahundra syneprotokoll från perioden 1690–1890, kartmaterial samt bouppteckningar utgör det viktigaste källmaterialet för studien, men även andra slag av källor, som memoarer, har nyttjats. Fördelen med att använda sig av syneprotokoll, till skillnad från bebyggelseinventeringar, är att information ges om de *samtidiga* förhållandena, de som var aktuella när protokollet en gång i tiden upprättades. Vi får i syneprotokollen uppgifter om samtliga byggnaders storlek, byggnadsmaterial, samtida skick och i en del fall finns uppgifter om husens värde. Dessa sakupplysningar kan sedan kopplas samman med respektive gårds åkerareal, boskapsstock och hushållsstorlek såsom dessa beskrivs i andra samtida källor. Framst har den rikliga tillgången på lantmåterihandlingar som finns i våra svenska arkiv utnyttjats. Lantmåterikartorna med dess beskrivningar ger ofta en fyllig bild av bondgårdarnas och herrgårdarnas utnyttjande av gårdstomten, omkringliggande trädgård och park, åkrar, ängar och hagmark samt vägar och fågator.

Konkret undersöks för det första *gårdarnas form*, dvs. hur gårdarnas byggnader låg i förhållande till varandra

främst på gårdstomten. För det andra undersöks *ekonomibyggnaderna*, där tyngdpunkten kommer att ligga på deras antal, funktioner, storlek och utformning. För det tredje undersöks *bostäderna* med fokus på storlek, rumsdisposition och arkitektur.

Det är mot bakgrund av beskrivningar av de agrara förhållandena i Lagunda härad som de exempel som Ulväng diskuterar sätts in i sin relevanta kontext. Några väsentliga fakta är att undersökningsområdet kan karaktäriseras som en slättbygd med inriktningen på spannmålsodling och med en jordägarstruktur som dominerades av högreståndspersoner och självägande bönder. Förhållandena i Lagunda härad kan under 1700- och 1800-talen mycket väl jämföras med andra slättbygder, t.ex. i Östergötland eller Skåne.

Exemplen presenteras åskådligt med hjälp av ett rikhaltigt illustrationsmaterial: teckningar, ritningar och fotografier. Illustrationerna tjänar också som ett konkret empiriskt källmaterial särskilt med avseende på byggnadernas lokalisering och utformning. Avhandlingen är ledigt skriven och har därigenom en potential att nå ut till en bredare allmän läsekrets. Omslaget teckning av Ryda kronosäteri år 1778, beläget i Nysätra socken, Uppland, väcker också läsarens intresse och nyfikenhet.

Forskningsresultaten redovisas i tre kapitel med rubrikerna: Herrgårdarna, Boställena och Bondgårdarna. Några av de viktigaste iakttagelserna med avseende på *herrgårdsbebyggelsens form* är att det över tid ägde rum en uppsplittring av bebyggelseenheter. Det tillkom flera byggnader och dessa var inte längre kompakt sammanhållna inom en begränsad yta nära mangårdsbyggnaden. Ekonomibyggnadernas form och funktion modifierades och ändrades efter den agrara produktionens behov. Allt större lador och spannmålsmagasin uppfördes och byggnader kopplade till verksamheter som inte längre var lönsamma försvann. Vidare kan skönjas inslag av privatisering och distansering i herrgårdsmiljön på så sätt att ”smutsiga” verksamheter lokaliserades allt längre ifrån mangårdsbyggnaden. Fä-, svin- och höns-hus flyttades alltså ut, både av estetiska men också av praktiska hygieniska skäl. Det inre livet i mangårdsbyggnaderna accentuerades genom att avståndet mellan herrskapsfamiljen och de anställda ökade åtminstone på det fysiska planet, dvs. tjänstefolket bodde inte längre i familjens svit utan hänvisades till t.ex. köksregionen. Jordbruksarbetarna bodde i särskilt uppförda hus, som statarbostäder eller andra lägenheter, ofta lokaliserade utanför mangårdens tomt. Det bör dock poängteras att

staben av tjänstefolk som arbetade i hushållet inte var särskilt stor. Herrgårdarna i Lagunda härad var som regel små och endast på det större Sjöo säteri fanns det en större grupp av tjänstefolk och möjlighet att analysera ett större herrgårdshushålls utveckling. Ulväng har valt att fokusera på de vanligt förekommande mellanstora herrgårdarna i häradet.

Av de statligt ägda civila och militära *boställena*, dvs. de gårdar som disponerades av officerare, kyrkoherdar och komministrar, samt länsmän och kronofogdar har endast de kyrkliga boställena varit föremål för undersökning. Dessa uppvisade i stort sett samma utvecklingstrender som de som iakttagits vid herrgårdarna, dock i mindre format, då prästgårdarna som regel var mindre både vad det gäller byggnation, tillhörande jordbruk samt antal anställda och tjänstefolk. Mangårdsbyggnaderna blev dock över tid mer herrgårdslänkande med sexdelad planlösning, brutet tak och ljusst målade fasader. Separering av funktioner med utflyttning av ”smutsiga” verksamheter har konstaterats, medan fysisk distansering i den inre miljön inte var vanlig. Tjänstefolket bodde således kvar i huvudbyggnaden, vilket förklaras av att någon större produktionsökning och arealutvidgning inte ägde rum vid dessa boställen. Boställenas funktion var i stort sett stabil.

Prästerna var dock alltmer måna om att markera sin ställning i socknarna och detta skedde ofta genom att distansera sig kulturellt från bönderna och istället anamma borgerliga ideal, t.ex. när det gällde byggnadsskick. Förnyelsen på både herrgårdar och prästgårdar skedde under en period i slutet av 1700-talet, 1770–1790, och under en period i början av 1800-talet. Det är t.ex. under 1800-talets första decennier som byggnadsskicket med brutet tak blir mer allmänt, och några årtionden senare kom de ljusst målade fasaderna att slå igenom.

Bondgårdarnas bebyggelseutveckling är till sin natur mer svärfångad då gårdarnas arealer och de topografiska förhållandena varierar. Likväl kan det över tid konstateras att en generell ökning av odlingsarealen har ägt rum; att det tillkommit alltfler och större ekonomibyggnader på bondgårdarna; och att en utspridd lokalisering luckrat upp den sammanhållna gårdsbebyggelsen. Här finns således likheter med den allmänna utvecklingen på herrgårdarna. Bondgårdens mangårdsbyggnad, den vanligt förekommande lilla parstugans efterträdare, blev en större anläggning uppförd i en femplanslösning. Även interiörerna genomgick förändringar med ett större inslag av kakelugnar, mobilt möblemang och vävda mattor etc. Även bondfamiljen distanserade sig från

tjänstefolket genom inrättande av pig- och drängstugor. Installerandet av sommarkök och särskilda bryggghus ledde också till att bondfamiljens hushåll spreds ut under sommarhalvåret. I synnerhet bryggghuset diskuterar av Ulväng i termer av åtskiljande av ”rena” respektive ”smutsiga” verksamheter. Även här är jämförelse med utvecklingen på herrgårdarna relevant, framförallt är det draget av pragmatism i utnyttjandet av byggnaderna under olika delar av året som uppfattas som likartat, dvs. såväl herrskapens som böndernas hushåll trängde ihop sig på en mindre yta under vinterhalvåret och spred ut boende och andra aktiviteter under sommarhalvåret.

I det avslutande kapitlet, *Hus och gård i förändring*, dras trådarna samman i en väv. Några av de dominerande inslagen i väven utgörs av en ekonomiskt expansiv jordbruksproduktion och dess konsekvenser för bebyggelsens förändring. Denna utveckling har ägt rum under en längre period och kan uppenbarligen inte enbart kopplas till jordskiftenas, och särskilt inte till det laga skiftets genomförande. Andra betydande inslag i väven är den likartade utvecklingen på herrgårdar, boställen och bondgårdar, där de skillnader som trots allt iakttagits i utvecklingen huvudsakligen var av kvantitativ art. Så förekommer till exempel en tendens att skilja på *rena* respektive *smutsiga* verksamheter; samt en tendens att särhålla och *privatisera familjen* från övriga grupper inom gårdarnas större hushåll.

Genom hela studien har jag funnit en intressant spänning mellan å ena sidan en mer kontinuerlig, gradvis förändringsprocess och dess påverkan på husen och gårdarnas utformning, och å andra sidan ett försök att koppla förändringarna tydligare kronologiskt till de produktionsökningar som den agrara revolutionen förde med sig. Förändringarna bör således tidfästas till 1800-talets mitt och senare för att den alltmer omfattande uppodlingen av ängsmarker; införandet av nya grödor och odlingsystem och utskiftning av jordar och bebyggelse, ska kunna anses ha bäring på de förändringar av bebyggelsen som Göran Ulväng så intressant, ingående och detaljerat beskrivit. Sambandet har inte entydigt belagts i denna studie, varför vi fortfarande får sätta ett frågetecken omkring betydelsen av ”den agrara revolutionen” i detta sammanhang. Ett annat alternativ är givetvis att i enlighet med avhandlingens titel låta den agrara revolutionen transformeras i en mer evolutionär riktning.

Kerstin Sundberg, Lund